

Юрій Поліщук

СУСПІЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ФАКТОР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Аналізуються параметри теоретичного осмислення феномену суспільної консолідації, узагальнено місце та роль політичної, демократичної національної консолідації у формуванні цивілізаційного вибору України.

Поліщук Юрій Миколайович – доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ключові слова: суспільна консолідація, політична консолідація, демократична консолідація, національна консолідація, цивілізаційний вибір, громадянське суспільство, європейські стандарти, ліберально-демократичні цінності.

Yuri Polischuk. Social consolidation as an important factor of the civilizational choice of Ukraine. *The parameters of the theoretical comprehension of the phenomenon of social consolidation are analyzed, the place and role of political, democratic national consolidation in shaping the civilizational choice of Ukraine are generalized.*

Key words: social consolidation, political consolidation, democratic consolidation, national consolidation, civilization choice, civil society, European standards, liberal-democratic values.

Успішність кожної держави в сучасному глобалізованому світі значною мірою залежить від ступеня консолідації народу, який її творить. Чим нація згуртованіша, тим менше конфліктів у суспільстві, тим упевненіше вона почуватиться на міжнародній арені, а державний організм повною мірою виконує функції щодо забезпечення основних прав і свобод своїх громадян. У цьому контексті нинішній стан українського соціуму залишає бажати кращого. Адже існують численні проблеми, які вимагають стратегічної переорієнтації суспільства на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку. До того ж Україна фактично не припиняє болісно шукати цивілізаційний шлях свого подальшого розвитку, що пояснюється як особливостями її історичного життя, так і тим, що вона розташована в зоні міжцивілізаційних контактів і, як результат, перебуває під впливом різноманітних соціокультурних укладів. Це призводить до того, що Україна «зіштовхується з проблемою збереження своєї цілісності попри наявні відцентрові тенденції, викликані тяжінням представників різних соціальних груп та мешканців різних регіонів до орієнтації на зовнішні центри впливу... Тематизація й перетворення культурно-цивілізаційних відмінностей на чинник політичної мобілізації виступає джерелом напруги, що спричиняє суспільні розколи» [1, с. 75].

На думку науковців, «в Українській державі є три основні шляхи подальшого цивілізаційного визначення. Перший із них можна позначити як вибір західний. У наш час його часто називають

вають євроатлантичним вибором. Мова йде про зближення в тих чи інших формах з країнами європейської цивілізації, послідовне входження до європейського культурного простору. Другий можна позначити як вибір євразійський. Цим шляхом розвивається Росія, яка значною мірою протиставляє себе Європі. Третій шлях можливий лише теоретично – ні Європа, ні Євразія» [2, с. 36]. Тобто, реальних шляхів є лише два – євроатлантичний і євразійський. Але у виборі між ними є багато питань. Зокрема, І. Бредун вважає, що проблемним залишається питання про те, якою мірою Україна може вважатися частиною євразійської цивілізації або, навпаки, якою мірою вона не належить до цієї цивілізації, а навпаки, є і була одним із варіантів цивілізації європейської [2, с. 37]. Від вирішення цього досить складного і навіть болісного питання багато в чому залежить цивілізаційний вибір сучасної України, а отже, все її майбутнє. Слід також усвідомлювати, що це визначення можливе лише за умови реальної суспільної консолідації народу України навколо нього. Відповідальність за цивілізаційний вибір повинні брати на себе не лише уряд, політики, державні та громадські діячі, а й більшість громадян. Саме тоді він буде не лише низкою гасел чи імітацією реформ, як це у нас часто буває, а стане дійсним рухом країни, що змінює спосіб життя на основі обраних цінностей.

Потрібно зазначити, що останнім часом проблеми цивілізаційного вибору українців активно досліджували вітчизняні науковці. Так, цим питанням досить багато уваги приділяли М. Михальченко [3; 4], С. Пирожков, О. Майборода, Ю. Шайгородський [1], О. Рафальський [5; 6], І. Розпутенко [7] та ін.

Проте далеко не усі проблеми цієї складної і широкої теми досліджені достатньою мірою. Зокрема, фактично за межами уваги вітчизняних науковців залишилося таке важливе питання, яке ж місце у цьому процесі належить суспільній консолідації. Враховуючи це, автор звертається до зазначеної проблеми і ставить перед собою завдання проаналізувати, що таке суспільна консолідація і як вона кореспондується з визначенням цивілізаційного шляху розвитку українським народом.

Аналіз доробку вітчизняних дослідників свідчить, що більшість з них поділяє точку зору С. Гантінгтона, який відносить

Україну до «розколотих» цивілізацій, оскільки вона перебуває на перехресті трьох великих цивілізаційних просторів – західно-європейського, євразійського та ісламського, через що в українському суспільстві яскраво проявляються розходження щодо відповідних цивілізаційних орієнтацій [8]. Зокрема, К. Вітман знаходить цю «розколотість українського суспільства» за «ознакою етнічної, мовної, культурної, цивілізаційної належності» [9, с. 421]. Правильність такого підходу підтверджують і результати соціологічних опитувань. Адже відповіді українських респондентів щодо більшості етнокультурних і пов'язаних з ними питань дуже різняться у різних регіонах України [10]. Більш того, низка дослідників взагалі вважає, що «характерними особливостями українського суспільства є домінування деконсолідаційних тенденцій над консолідаційними та розбалансованість ціннісно-нормативної системи» і, як результат, невизначеність значної кількості населення України щодо свого цивілізаційного вибору [11, с. 63]. Вони пояснюють це тим, що, «з одного боку, транзитна модель соціальної поведінки (населення – Ю. П.) вийшла за межі традиційного конформізму, а з другого – вона ще не відповідає потребам нової системи цінностей, орієнтованої на свободу вибору і прагматизм, а факт відсутності сформульованої національної ідеї як масово шанованих у суспільстві цінностей, норм і пріоритетів поглиблює цей процес» [11, с. 63]. До певної міри з таким підходом можна погодитися, але, на нашу думку, ситуація почала змінюватися після Революції Гідності та російської агресії. Під впливом цих подій відбулися значні позитивні зрушення в питанні консолідації українського суспільства щодо цивілізаційного вибору. До головних з них варто віднести активізацію процесів формування української політичної нації, становлення та розвиток громадянського суспільства. Яскравим проявом як першого, так і другого є волонтерський рух, який став важливим чинником відстоювання незалежності України в умовах гібридної війни, яку веде проти нас Російська Федерація. Ці зміни зафіксували соціологічні опитування, які проводив Центр Разумкова у 2016 р. Зокрема, вони засвідчили, що «головними підставами, за якими сьогодні відбувається розмежування українського суспільства, респонденти відзначили ставлення до влади і державної політики,

ставлення до війни на Сході України і ставлення до Росії» [10, с. 17]. Результатами цих змін, на думку експертів Центру Разумкова, є те, що «в Україні відбулося формування основних контурів спільної загальнонаціональної ідентичності громадян, притаманної сучасній українській політичній нації, в основі якої – посилення ціннісного ставлення до своєї країни та самоповаги до себе як до народу, поширення українського національно-культурного компоненту ідентичності, відчуття українцями своєї «унікальності», поступове формування консенсусу навколо європейського цивілізаційного вибору» [10, с. 3].

Усе ж є багато нерозв'язаних проблем. І одна з них – це консолідація українського народу навколо демократичних цінностей, європейського вектора подальшого розвитку і, врешті-решт, його цивілізаційного вибору.

Що ж таке суспільна консолідація? Яка її роль у процесі цивілізаційного вибору? Не вдаючись у детальний аналіз цієї проблеми, хочу лише наголосити на тому, що у науковій літературі використання терміна «суспільна консолідація» є порівняно новим. Фактично його почали використовувати в науковому дискурсі лише у ХХ ст. [12]. У 1970 – 1980 рр. використання цього поняття розширюється у зв'язку з розробкою «моделі демократичного транзиту» та з виникненням так званої «третьої хвилі демократії». У цей час науковці акцентують увагу на консолідації демократії [13; 14; 15; 16].

Не оминули зазначену проблему і вітчизняні науковці. Зокрема, визначенню феномену «суспільної консолідації» присвятили і надалі присвячують свої праці М. Степико [17], О. Ткач [18], Ю. Поліщук [19].

Узагальнюючи усі ці підходи, можемо констатувати, що вони розглядають суспільну консолідацію у двох проявах: як процес і, водночас, як результат цього процесу, який залежить від вибраних засобів, методів, здатних його стимулювати. Таким чином, вона проявляється в поширенні певної системи ідей, має циклічний характер. Результатом суспільної консолідації є створення умов для зміцнення суверенітету та незалежності держави. Крім того, вона виступає фактором систематизації законодавства та системи управління, активізує вдосконалення організаційних форм і

комунікації в системі відносин «особистість – суспільство – нація – держава» тощо. Фактично, суспільна консолідація – це інтегратор об'єднувачих процесів серед груп, спільнот, інституцій, влади та держави. Вона має на меті зміцнення позицій та ідеологем, покращення економічного стану та властивостей системи відносин у суспільстві, нації, державі тощо та переважно орієнтується на довгострокові цілі.

Таким чином, у широкому розумінні суспільну консолідацію можна розглядати як процес визначення і розвитку мети, стратегії, інтересів, цінностей на основі внутрішніх регуляторів (менталітету, моральних, історико-культурних цінностей тощо), прийнятих суспільством і державою в цілому, визнаних представниками різних політичних партій і громадських організацій, які зафіксовані в їхніх програмних документах. Крім того, під суспільною консолідацією розуміють зміцнення, об'єднання суспільства й усіх його компонентів. Виходячи з різноманітності структур, об'єднань у суспільстві, різного етнічного складу, процес консолідації виникає між групами однодумців, навколо політичних й етнічних лідерів або проти них. Сутність самого процесу консолідації можна розглядати як вибір, який веде до формування сукупності правил політичної гри, загальних домовленостей, які фактично є результатом спільної діяльності. А ключовою дилемою суспільної консолідації є питання про набір «інститутів і цінностей», з якими політики можуть погодитися, а громадянське суспільство побажає підтримати. Результатом цього має бути консенсус щодо певних правил, які допоможуть розв'язати усі головні суспільні суперечності і конфлікти. Адже суспільна консолідація в державі досягається завдяки взаємним інтересам та взаємодії в правовому полі її носіїв: влади, еліти, громадськості. [19, с. 165]. А усе це чітко вписується в поняття «цивілізаційний вибір», який, на думку С. Пирожкова, є нічим іншим, як «вибір не місця у світі, а парадигми і стратегій реалізації власного розвитку [20, с. 30].

Проблема цивілізаційного вибору і суспільної консолідації навколо нього є надзвичайно актуальною для суспільств перехідного типу, до яких належить Україна. Для останньої це пояснюється тим, що для неї сам процес трансформації зумовлює зіткнення принаймні трьох систем цінностей: 1) нової системи, що «імпор-

тується» з країн західної цивілізації разом з ринковими моделями економічної трансформації і розширенням торговельних та інвестиційних зв'язків між Сходом і Заходом; 2) старої, «радянської» системи цінностей, настанов та поведінкових стереотипів, які і далі впливають на суспільну свідомість; 3) цінностей традиційної національної культури, що швидко відроджується [21, с. 16]. Крім цього, для України ці проблеми мають особливе значення ще й з огляду на її геополітичне розташування як території, яка перебуває «на розломі й у точках дотику кількох цивілізацій, і великих, і локальних» [17, с. 100 – 101].

Враховуючи названі чинники, можна дійти висновку, що в цих умовах продуктивний цивілізаційний вибір можливий лише за умови реальної консолідації народу України.

Узагальнюючи українську ситуацію, С. Пирожков пропонує механізм досягнення означеної мети: «конструктивний цивілізаційний вибір здійснюється за умови консенсусу, а не лише компромісу політичних партій та груп, які активно задіяні у суспільному житті й представляють різні соціальні верстви та культурні регіони країни. Політичні партії та групи, їх лідери мають перебувати у стані обопільної довіри й публічно проявляти не взаємні чвари задля підвищення рейтингу через приниження опонента, а здатність довіряти і входити у стан співтворчості, що буде актуалізувати довіру народу до політиків і влади в цілому». При цьому він наголошує, що «не можна не визнати, що цивілізаційний вибір країни не повинен суперечити архетипам її культури й особливостям ментальності її населення. Кожна культура має здійснити свою, закладену в її глибинних основах, місію та покликання» [20, с. 31].

Узагальнюючи сьогоднішній досвід нашої держави, М. Степико вважає, що «цивілізаційний розвиток сучасної України передбачає взаємодію трьох консолідаційних процесів: національного, ціннісного, модернізаційного. Зважаючи на багатоаспектність і багатовимірність процесу консолідації суспільства, останній уже сам по собі має різноманітні (часом протилежні) практики застосування, є поліфункціональним і (за певних умов) навіть маніпулятивним. Консолідація як стан масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати

більш складну, вищу наповненість. Тобто, вона є менш або більш духовною, залежною від рівня походження та якості цінностей, покладених в її основу» [17, с. 103].

Таким чином, можна стверджувати, що у процесі цивілізаційного вибору України задіяними є різні види консолідації. Але найбільш активно, на нашу думку, політична, демократична і національна. Дозволю собі коротко зупинитися на них і на особливостях їхньої реалізації в умовах пошуку цивілізаційного вибору. Отже – політична консолідація. Потрібно зазначити, що до цього феномену, як і до самої «консолідації», є різні підходи. Так, Г. Луцишин вважає, що «політична консолідація» являє собою об'єднувчий процес, унаслідок якого досягається консенсус у розв'язанні нагальних проблем, що змушує політичних акторів пристосовуватися або ототожнювати себе з новими умовами існування. Як трансформаційна форма, політична консолідація покликана змінювати саму політичну систему з її соціальними, державними і недержавними відносинами та політичним життям [22].

На думку М. Фесенка, політична консолідація приводить до «позитивних змін в політико-владних і громадських структурах, забезпечує розвиток країни і суспільства. Політично консолідуватися можуть члени суспільства з різною етнічною, конфесійною приналежністю, різним соціальним і культурним станом, політична діяльність може бути спрямована як на підтримку існуючої політичної системи, так і на її трансформацію» [23, с. 39].

Наведені вище положення і політична практика сучасної України свідчать, що політичний аспект консолідації включає в себе такі складові: оптимальність державного устрою, тобто баланс між централізацією та децентралізацією; реальна забезпеченість прав національних та інших меншин, їх представленість у владі; демократичні взаємини між владою та суспільством; захищеність громадянських прав і політичних свобод. При цьому напрошується висновок, що політична консолідація можлива в Україні лише за умови створення єдиного простору людської взаємодії для усіх сегментів суспільства.

Проектуючи ці положення на процес цивілізаційного вибору України, можна стверджувати, що саме від політичної консолідації залежить формування в Україні «суспільства партнерства» як

важливої складової цивілізаційного вибору. Що ж це таке? На думку С. Пирожкова, це «суспільство взаємодії соціальних груп, народу і влади на основі *спільних цінностей*, які актуалізуються національною інтелектуальною елітою. Це суспільство партнерства політичних партій та груп, для яких гідне майбутнє країни є важливішим за корпоративні інтереси і які, відповідно, здатні до консенсусу. Це означає відповідальність правлячого класу і відкритість влади, налаштованої на творчий діалог між політичною та інтелектуальною елітами» [20, с. 32].

Разом з тим, практика свідчить, що важливою складовою суспільної консолідації навколо цивілізаційного вибору є консолідація демократії (демократична консолідація). Адже основою цивілізаційного вибору України є «створення повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава» [1, с. 6]. Саме ці елементи, на думку С. Вонсовича, становлять основу демократичної консолідації [24, с. 160].

Більш детально розкриваючи її сутність і зв'язок з цивілізаційним вибором, В. Лесняк наголошує, що цей процес розвивається у трьох площинах: політико-правовій, суспільній та культурній. «У політико-правовій площині вирізняються: конкурентні вибори, що відбуваються циклічно; свобода об'єднання та висловлення думки; альтернативні джерела інформації; функціонування принципу розподілу влади, рівність громадян перед законом; повага до прав меншостей; визнання усіма політичними акторами демократичних політичних правил гри.

У суспільній площині атрибутами консолідованої демократії є: ефективно функціонуюче громадянське суспільство, участь громадян в соціальному житті, наявність суспільного капіталу.

У культурній площині найбільш істотними рисами є: підтримка демократії; високий рівень зацікавленості політикою, що проявляється в участі у виборах» [25].

Як ми бачимо, важливу роль у процесі демократичної консолідації відіграє наявність і розвиненість громадянського суспільства. Воно ж є засадничою умовою «продуктивного цивілізаційного вибору» українців на користь «євроатлантичних цінностей». Зокрема, в Україні саме громадянське суспільство може

сприяти формуванню політичної нації, пошуку шляхів та механізмів, які б усували проблеми розколотості суспільства, поєднували б різні колективні ідентичності, затверджували б відповідні правила суспільної гри, шукали б порозуміння між «групами інтересів» та суспільними секторами. Більш того, демократичне відкрите суспільство забезпечить гідну самореалізацію людини, а це означає «партнерські відносини в правовій державі на основі інноваційного розвитку, наукомісткої інформаційно-мережевої економіки, формування атмосфери довіри, відповідальності та діалогу в поєднанні з духовно-культурною самобутністю» [20, с. 32].

Тут ми виходимо ще на один вид суспільної консолідації, який має великий вплив на формування цивілізаційного вибору – національну консолідацію (консолідацію нації). Адже без неї неможливо досягти стратегічних цілей у діяльності нації та держави, оскільки саме вона є необхідною передумовою для стабільного політичного розвитку, впровадження реформ, стабілізації економіки та подальшого національного розвитку.

Аналізуючи наукову літературу з проблеми національної консолідації, варто зазначити, що практично відсутні дослідження, які б комплексно розглядали фактори, шляхи і методи її досягнення, її вплив на цивілізаційний вибір України. Найчастіше проблема національної консолідації розглядається в контексті соціальних процесів, розвитку національних рухів, у вивченні проблеми національної безпеки. Так, Г. Луцишин розглядає національну консолідацію як процес, спрямований на зміцнення й об'єднання етнонаціональних груп, які утворюють націю, шляхом поступового усунення бар'єрів і формування спільних цінностей, інститутів (політичних, економічних, соціальних, духовних) для досягнення спільної мети [26, с. 152].

А. Колодій вважає, що основу національної консолідації становлять не лише такі формальні ознаки, як усвідомлення належності до однієї держави, громадянство, а й спільні інтереси та значна міра культурної єдності, яка виникає завдяки формуванню в полікультурному суспільстві значного обсягу поділюваної усіма культури, котра обслуговує суспільні інститути. Вона формується навколо певної етнокультурної серцевини (ядра) [27, с. 42]. Крім

того, авторка зазначає що, окрім вибору моделі національної консолідації, важливим є визначення напрямів дії та засобів реалізації обраної стратегії. Найголовнішими серед них є: 1) виховання національних почуттів (за допомогою міфів, символів, свят, історичної освіти); 2) формування єдиного культурного простору і розвиток спільної для всіх громадян соціетальної культури, включно з державною мовою; 3) розв'язання проблем етнонаціональних меншин – як для задоволення їхніх прав та інтересів, так і заради підвищення їхньої лояльності та патріотизму щодо держави і суспільства загалом [28, с. 12].

Світова практика свідчить, що головними принципами національної консолідації є: створення атмосфери взаєморозуміння і довіри між етнічними меншинами незалежно від політичного і соціального стану; розвиток поліетнічного суспільства на принципах толерантності, діалогу, національної спрямованості, честі та гідності; створення сприятливих умов для збереження етнонаціональної ідентичності, наступності поколінь; розвиток культурної самобутності титульного етносу, вдосконалення правових основ регулювання національних відносин [22]. Усі ці принципи повністю кореспондуються з процесом цивілізаційного вибору України. Адже перехід до нових стандартів суспільно-політичного життя є можливим лише за умови скоординованої та узгодженої взаємодії усіх її етнічних спільнот. При цьому необхідними є ґрунтовні перетворення у гуманітарній сфері. Зокрема: вироблення інтеграційної соціогуманітарної політики, спрямованої на формування єдиної політичної нації, формування сучасної української ідентичності; формування в Україні єдиного інформаційного простору; гнучке розв'язання мовного питання; зміцнення громадських і культурних зв'язків між російськомовними і україномовними регіонами [29, с. 31].

Підводячи певні підсумки, потрібно зазначити, що орієнтиром для України у вирішенні питання консолідації суспільства і її впливів на цивілізаційний вибір можуть і повинні бути підходи Європейського Союзу – це насамперед наявність пріоритетної мети; забезпечення благополуччя усіх членів суспільства, зменшення диспропорції в розвитку суспільства, уникнення маргіналізації людей [30, с. 37 – 42].

Наведений вище матеріал свідчить, що вітчизняні суспільствознавці приділяли значну увагу дослідженню феномену суспільної консолідації, яка здатна інтегрувати суспільство в єдиний цілісний соціальний організм і вплинути на цивілізаційний вибір України. Це виявляється в тому, що вона сприяє поширенню ідей, створює умови для зміцнення позицій суверенітету та незалежності в державі, виступає чинником систематизації законодавства та системи управління, сприяє вдосконаленню організаційних форм і комунікації в системі відносин «суспільство – нація – держава» тощо. Особливо активно у цьому процесі беруть участь такі види суспільної консолідації, як політична, демократична і національна. Сучасна українська практика свідчить, що саме вони сприяють усвідомленому вибору європейських стандартів прав людини, розподілу влади і демократизації основних її інститутів, визнання провідної ролі Заходу в становленні ліберально-демократичних цінностей як загальнолюдських, так і загальноцивілізаційних. Як наслідок, більшість громадян України вважає, що «спільне бачення майбутнього, спільні проблеми, які стоять перед Україною сьогодні, можуть бути основою для єднання українського суспільства». При цьому вони вірять, що практичними заходами, які сприяють консолідації, можна подолати соціально-економічні проблеми та підвищити рівень добробуту, успішно боротися з корупцією, якісно змінити владу, досягти більш справедливого розподілу суспільних благ [10, с. 17]. Усе це, на думку О. Майбороди, «актуалізує для суспільства питання солідарного вибору курсу на євроінтеграцію і демократизацію» [31, с. 153].

1. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 284 с.

2. Бредун І. В. Євразійство і цивілізаційний вибір сучасної України // Гуманітарний часопис. 2011. № 2. С. 36 – 40.

3. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев: ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
4. Михальченко Н. И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX–XXI. Киев: Парламентское издательство, 2016. 504 с.
5. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. Київ, 2005. 632 с.
6. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
7. Розпутенко І. В. Цивілізаційний вибір України в умовах глобалізації // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Державне управління. 2017. № 1. С. 112–122.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис. 1994. №. 1. С. 33 – 48.
9. Вітман К. М. Консолідація як політичний феномен: актуальність для України // Держава і право. Збірник наукових праць. Київ, 2013. Вип. 62. С. 421 – 427.
10. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Київ: Центр Разумкова, 2016. 100 с.
11. Пашкова О. Б. Соціально-політичні фактори консолідації українського суспільства // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 5 (61). С. 62 – 71.
12. Титарь Иван. Консолидация демократии: проблема определения понятия // Социология: теория, методы, маркетинг. 2008. № 4. С. 39 – 54.
13. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. Киев, 1994.
14. Diamond L., Planner M., Chu Y. and Tine H. Introduction: in Search of Consolidation // Consolidating the Third Wave Democracies. Regional Challenges. Baltimore, London: The Jons Hopkins University Press, 1997.
15. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore, London: The Jons Hopkins University Press, 1999.
16. Schmitter Ph. Interest Systems and the Consolidation of Democracies // Reexamining Democracy. Essays in Honor of Seymour Martin Lipset / Ed. by G. Marks, L. Diamond. London: Sage Publications. 1992.
17. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ: НІСД, 2011. 336 с.
18. Ткач О. І. Політичні передумови консолідації українського суспільства // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Філософія. Політологія. 104/2011. С. 49 – 52.
19. Поліщук Юрій. Поняття «суспільна консолідація» у вітчизняному політологічному дискурсі // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5-6 (91-92). С. 158 – 171.

20. Пирожков С. І. Цивілізаційний вибір України // Вісник Національної академії наук України. 2017. № 1. С. 30 – 35.

21. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи // Вісник Національної академії наук України. 1999. № 6. С.16 – 26.

22. Луцишин Г. І. Национальная консолидация общества: теоретико-методологические проблемы исследования / Национальный университет. «Львовская политехника», Львов. URL: archive.nbuv.gov.ua/Portal/.../SL-5_doc.pdf

23. Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини. 2017. 1 (46). 39 – 44.

24. Вонсович С. Г. Консолідована демократія: дефініції та методологія дослідження // Нова парадигма, 2012. Випуск 113. С. 159 – 167.

25. Лесняк Віталій. Особливості дослідницької інтерпретації поняття «консолідації демократії» у суспільних науках. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/apvtvi_2016_27_45%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/apvtvi_2016_27_45%20(1).pdf)

26. Луцишин Г. Національна консолідація як основа формування та розвитку української політичної нації // Українська політична нація: проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2012. С. 150 – 156.

27. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти. Збірник статей за матеріалами науково-практичної конференції 28 лютого – 1 березня 2013 р. Львів, ЛНУ ім. Івана Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 2013. С. 40–54.

28. Колодій А. Ф. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // Ї. Незалежний культурологічний часопис. 2001. № 21. С. 6–32.

29. Луцишин Галина. Вплив інститутів громадянського суспільства на процес національної консолідації в сучасній Україні // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. Вип. 4 (78). С. 22 – 32.

30. Вітте Л. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? / Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіон. представництво в Україні та Білорусі. Київ: Заповіт, 2006. 44 с.

31. Майборода Олександр. Консолідація українського суспільства в умовах російської агресії: проблема пошуку оптимальних політичних рішень // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 5-6 (91-92). С. 138 – 157.